

УДК 93 : 101

Марченко О.В.

доктор філософських наук

Шевчук Д.Б.

студент

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

ПРОТИДІЯ КОРУПЦІЇ В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ: ГЕНЕЗИС СУСПІЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ

Досліджено генезис та обґрунтовано періодизацію суспільних уявлень про корупцію в історичній та соціально-філософській ретроспективі, доведено необхідність міждисциплінарного аналізу даного феномена з урахуванням досвіду протидії корупції, напрацьованого минулими поколіннями, та сучасних стратегій антикорупційної діяльності.

Ключові слова: корупція, протидія корупції, генезис суспільних уявлень, періодизація, антикорупційні стратегії, міждисциплінарний аналіз.

Marchenko O.V., Shevchuk D.B. Combating corruption in historical-philosophical retrospective: genesis of social ideas. The genesis and periodization of public perceptions of corruption in the historical and socio-philosophical retrospective were investigated and justified in this article. The necessity of interdisciplinary analysis of this phenomenon has been proved, taking into account the experience of counteracting corruption, which was accumulated by past generations, and modern strategies of anti-corruption activity.

Keywords: corruption, counteraction to corruption, genesis of social representations, periodization, anti-corruption strategies, interdisciplinary analysis.

Постановка проблеми. Ретроспективний аналіз будь-якого суспільного явища або процесу дає підстави краще зрозуміти передумови його виникнення, об'єктивно охарактеризувати сучасний стан і точніше прогнозувати тенденції його розвитку у майбутньому. Такий підхід цілком прийнятний і для корупції, яка на сучасному розвитку української державності набула латентного, довготривалого і широкомасштабного характеру. Не можна не погодитися із думкою О.М. Бандурки, що «корупція є однією з основних перешкод для формування та розвитку України як правової, соціальної, демократичної держави. Гальмування у реалізації цієї стратегічної мети фактично означає призупинення країни на шляху просування до європейського та світового співтовариства, наближення до найкращих стандартів демократії» [1, с.14].

Дослідження генезису корупції в історико-філософській ретроспективі сприятиме глибшому розумінню цієї проблеми на сучасному етапі розвитку суспільства, дасть змогу зробити «роботу над помилками», які були допущені

ні попередніми поколіннями, а також застосувати у сучасній практиці напрацьований досвід протидії корупції.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Власне саму проблему протидії корупції та окремі аспекти розвитку уявлень про цей суспільний феномен висвітлено у низці досліджень українських учених: Л.В. Багрій-Шахматов, О.М. Грудзур, В.М. Дрьомін, М.І. Камлик, О.М. Литвак, Є.В. Невмержицький, І.О. Ревак, О.В. Терещук та ін. Досліджувалися корупційні відносини та напрями боротьби із цим суспільно небезпечним явищем у працях зарубіжних науковців: І. Валлерстайна, Б. Волженкіна, Р. Клітгарда, В. Мілера, Е. де Сото, Й. Шумпетера та ін.

Однак, незважаючи на суттєві досягнення у напрямі вивчення передумов та чинників корупційних діянь на різних етапах історичного розвитку, проблема періодизації оформлених у суспільній думці уявлень щодо корупції ще недостатньо досліджена.

Мета: дослідити генезис та обґрунтувати періодизацію суспільних уявлень про корупцію в історичній та соціально-філософській ретроспективі, здійснити міждисциплінарний аналізу даного феномена з урахуванням досвіду протидії корупції, напрацьованого минулими поколіннями, та сучасних стратегій антикорупційної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Дослідження витоків корупції та еволюції природи цього явища на основі історичних пам'яток, філософських трактатів, наукових праць дослідників із різних галузей гуманітарного знання дозволяє виділити декілька періодів у розвитку суспільних уявлень про корупційну діяльність.

Перший (з часів становлення давніх цивілізацій і до кінця ХІХ ст.) слід характеризувати як етап становлення та актуалізації проблеми корупції, а також її впливу на суспільний розвиток.

Так, перша згадка про корупцію у системі державної служби знайшла своє відображення у найдавнішій з відомих людству пам'ятці державності давнього Вавілоу (XXIV ст. до н.е). У ній розповідається про реформування системи державного управління, здійснене царем Лагашем Урукагіною з метою запобігання зловживанню владою з боку чиновників і суддів. Згадки про корупційні дії мають місце і в інших текстах Давнього Сходу: трактат «Артхашастра» (Давня Індія, IV ст. до н.е), Едикт Нармаба (Єгипет, XIII ст. до н.е) [2, с. 52].

Осмислення негативних наслідків корупції у середовищі суддів знаходимо у Старому Завіті, зокрема у Второзаконні – п'ятій книзі, що містить останні настанови Мойсея, зроблені перед самою смертю. Мойсей закликав суддів: «Не викривиш закону, не візьмеш підкупу, бо підкуп осліплює очі мудрих і викривлює слова справедливих...» (Старий Завіт, 478 Второзаконня, 25: 1).

Аналіз давніх пам'яток дає підстави стверджувати: теоретично виникнення й існування корупції є можливим з моменту відчуження функцій управління у суспільній та господарчій діяльності. В подальшому разом із

ускладненням суспільних відносин відбувається еволюція форм прояву корупції та видів корупційних діянь.

В епоху Античності відбувся якісний «стрибок» у розумінні феномена корупції. Вперше було використано саме слово «*corruptere*», хоча тлумачення його на той час було подвійним і неоднозначним («ламати», «псувати», «приводити в занепад моральні устої», «розбещувати молодь»). Серед іншого, і далеко не в основному своєму значенні, цей термін означав «підкупати одну особу або народ (не обов'язково посадовців) грошима або щедрими дарунками».

У Давньому Римі «*corruptere*» використовувався вже у близькому до сучасного розуміння значенні – змінювати за винагороду свідчення у суді, підкупати суддю. Своє юридичне оформлення термін знаходить у пам'ятці римського цивільного права – Законах XII таблиць, де була встановлена смертна кара за отримання хабара суддею: «3. (Авл. Гелій. Аттичні ночі. XX, 17). Невже ти будеш вважати суворою постанову закону, що карає смертною карою того суддю або посередника, які були призначені для розгляду справи і були викриті в тому, що прийняли грошову винагороду у цій справі?». Тим самим було закладено основу для вивчення корупції в нормативно-правовому аспекті.

У книзі п'ятій «Сентенцій до сина» Юлій Павло, давньоримський правознавець першої половини III ст., корупційні діяння кваліфікує як злочин (*crimina*): «Той хто ... дасть гроші або доручить спокусити суддю (*corrupterit corrupturumque curauerit*), щоб він не виніс вирок, то, якщо він є простолюдином, буде скараний на смерть, якщо ж із благородних, то разом із самим суддею має бути засланий на острови з конфіскацією майна» [3, с. 48].

Пізніше заборону на підкуп у будь-якій формі було встановлено у низці законодавчих актів Римської імперії: Корнеліїв закон карав заборонаю займати будь-які посади в магістратурі протягом 10 років; закон Кальпурнія Ацилія 67 року – штрафом і повною заборонаю обиратися до магістратури; закон Туллія 63 року забороняв грошову винагороду, видовища і частування для народу за трибами і карав десятирічним вигнанням.

Низку важливих ідей, спрямованих на протидію корупції в її первісному вигляді, було висловлено Платоном та Аристотелем. У своєму проекті ідеальної держави Платон позбавляє права власності правителів і стражів – осіб, які мають владні повноваження. «Адже тільки у такій державі будуть правити ті, хто насправді багатий – не золотом, а тим, що робить людину щасливою: добродієм і мудрим життям. Якщо ж бідні прагнуть доступу до суспільних благ, розраховуючи захопити звідти кусень, тоді не буде добра» [4, с. 273–274]. Така відчуженість від власності значною мірою виключала саму можливість корупційних дій з боку можновладців. Незважаючи на утопічність самого проекту Платона, ця ідея мала важливе значення для подальшого оформлення, вже у сучасному законодавстві, заборони на суміщення підприємницької діяльності із державною службою для посадових осіб.

Аристотель вказував на схильність посадовців до підкупу і вважав розу-

мним, щоб громадяни – представники середнього класу – здійснювали над ними постійний контроль. «Найкраща взаємодія у державі досягається за допомогою середніх, і ті держави мають добрий устрій, в яких середні представлені у більшій кількості, де вони – в кращому випадку – сильніші обох крайнощів» [5, с. 432]. Як бачимо, Аристотель заклав у своїх працях основу для універсальної антикорупційної стратегії держави, у якій громадянське суспільство виступає в якості контролера за державною владою і зупиняє будь-які корупційні намагання чиновників.

У Середньовіччі поняття «корупція» отримало переважно релігійну трактовку і пов'язувалося із гріховною природою людини. Терміном «*corruptibilitas*» позначалася тлінність людського, підвладність людини руйнівним впливам, проте не її здатність брати або давати хабара.

Поняття корупції у своєму теологічному розумінні повністю вкладалося в концепцію гріха, що дозволяло зосередити відповідальність на самому грішнику. Звичайно, хабарництво в його тогочасних варіаціях знаходилося під заборонаю відповідних правових актів. Однак воно не сприймалося як ознака корупційності влади, як системне явище, властиве державі. Теологічне розуміння права представляло будь-якого злочинця як грішника, гріхи якого є його особистою справою, і тільки він несе за них покарання. Таким чином, відповідальність хабарника була персоніфікованою, у зв'язку з чим будь-яка апеляція до влади, яку можна було б у даному випадку звинуватити в корупції, виключалася.

Видатний мислитель епохи Відродження Н. Макіавеллі порівнював корупцію та подібні до неї явища із хворобою: «Лікарі кажуть, що спочатку (її) важко розпізнати, проте легко вилікувати; якщо ж вона занедбана, то її легко розпізнати, проте зцілення стає вкрай важкою справою. Так і у справах держави: якщо своєчасно виявити недолік, що дано лише мудрим правителям, то позбутися його не важко, якщо ж він настільки розповсюджується, що стає очевидним кожному, то ніякі ліки вже не допоможуть» [6, с. 14]. Макіавеллі у такій метафоричній формі піднімає питання про ступінь розповсюдження корупції та її вплив на соціальну систему.

Інший мислитель епохи Відродження, Ш.Л. Монтеск'є, у своїй праці «Про дух законів» акцентує увагу на необхідності обмеження владних повноважень чиновників: «Аби не було можливості зловживати владою, потрібен такий порядок речей, при якому різні гілки влади могли б взаємно стримувати одна одну». Основою ж обмеження свавілля влади має стати реалізація принципу поділу її на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову.

У Новий час в Європі відбувається формування централізованих держав із складним бюрократичним апаратом управління, а також становлення сучасних правових систем, які виступили у ролі основних регуляторів поведінки громадян. Саме у цей період формується найбільш близьке до сучасного розуміння поняття корупції – злочинного використання державним службовцем своїх повноважень заради особистого збагачення.

Томас Гоббс обґрунтував у своїх працях думку про те, що корупції підв-

ладні не лише державні службовці, але й представники економічної еліти: «Оскільки зазвичай люди, які хизуються своїм багатством, сміливо йдуть на злочин, сподіваючись, що їм вдасться за допомогою підкупу уникнути правосуддя або отримати прощення за гроші чи іншу винагороду» [7, с. 204]. Тим самим філософ вказує на важливий аспект корупційних відносин, який у сучасному соціальному контексті стосується проблеми встановлення злочинних зв'язків між представниками влади та капіталу.

Таким чином, на першому етапі розвитку уявлень про корупційну діяльність сформувався цілісне розуміння як самого феномена корупції, так і негативного впливу її на суспільство. Водночас це розуміння має переважно умоглядний характер і не розкриває сутнісних рис корупції.

З кінця ХІХ століття надзвичайно зростає роль держави у регуляції усіх суспільних процесів, відповідно, збільшується і влада чиновників. Одночасно зароджується великий капітал, представники якого у боротьбі за економічні зиски перейшли від практики епізодичних хабарів конкретним державним службовцям до схем прямого впливу на діяльність елітних політиків та вищих чиновників.

У цей час починається другий етап в історії дослідження феномена корупції. Для нього характерне зростання інтересу соціальних і гуманітарних наук до проблеми протидії корупції, а також диференціація знання про корупцію та негативні явища, пов'язані із нею. У Європі почав складатися політичний дискурс, який на тлі зниження ролі церкви у правовому житті європейських держав і утвердженні ліберальних принципів у праві став сприятливим ґрунтом для розвитку ідеї нетерпимості до корупції.

Усвідомлення корупції, її системного характеру і тієї негативної ролі, яку вона відіграє, дискредитуючи владу і підриваючи тим самим її авторитет в очах своїх громадян, призвело до формування в європейському правому просторі, зокрема у кримінальному законодавстві західноєвропейських країн, стійкої тенденції кваліфікувати корупцію як злочин.

Водночас в умовах тоталітарної держави Радянського Союзу домінуючою в суспільній свідомості стає насаджувана владою ідеологія тотального заперечення будь-якої ідеї громадянського суспільства, правової держави, заснованих на принципах законності, гуманізму. Відбувається одержавлення усіх форм соціального життя і будь-яка спроба проявити громадянський протест, вирватися з «міцних обіймів» державного нагляду, неодмінно карається.

Після приходу до влади пролетаріату корупція починає трактуватися як рудимент, що залишився у спадок від «загниваючого імперіалізму». Більш того, у сфері політики і права соціалістичного періоду на оперування даним поняттям щодо існуючої влади було накладено табу, оскільки корупція і радянська влада *a priori* поняття не сумісні. Якби влада, навпаки, визнала існування корупції, то тим самим поставила під сумнів саму ідею соціалізму і комунізму. Така неправова установка і знайшла своє відображення у визначеннях корупції у словниках, енциклопедіях радянського періоду, що вказують на характерність даного явища лише для капіталістичних країн.

Як справедливо зазначає В.А. Бачинін, така «надцентралізація» створює граничну ступінь поліцейсько-бюрократичної державності у формі тоталітарного суперетатизму. Подібний устрій суспільного життя передбачає домінуюче становище державних інтересів в ієрархії цінностей, тоді як інтереси особистості мають вторинний характер: держава > суспільство > особистість [8, с.17].

Переконатися в існуванні даної ієрархічної зв'язки ми можемо, звернувшись до кримінального законодавства радянського періоду, де головним об'єктом кримінально-правової охорони незмінно виступали інтереси держави. У такій політичній розстановці сил для корупції або немає місця, бо віра в ідеальне соціалістичне суспільство не дозволяє навіть припустити можливість її існування, або її загальносоціальний смисл як занепаду державної влади нівелюється до простого хабарництва. Якщо допустити зворотню ситуацію, коли корупція визнається владою, тоді можна говорити про заперечення державою самої себе. Природно, що таке формулювання проблеми буде суперечити логіці тоталітарного режиму.

У представленому протиріччі визнання явища корупції розглядається як неприпустиме, незважаючи на повсюдне свавілля влади в даному відношенні. У такій ситуації досліджуване нами явище набуває форми ненавмисного неправа, тобто розчиняється в ідеології, абсолютизує цінність існуючого політичного режиму і адаптується в атмосфері нерозуміння масами того, що в дійсності з ними відбувається. В даному випадку влада і сама впадає в оману щодо пріоритету цінностей, які вона покликана захищати. Форму обману корупція набуває у разі свідомої побудови владою уявної справедливості.

Існуючий в радянський період підхід до явища хабарництва дозволяє провести аналогію із ставленням до цієї проблеми в епоху Середньовіччя, однак вже під кутом раціоналізму, а не теології. Хабарник, по суті, залишився тим же грішником, однак тепер набув рис декласованого соціального елемента. Даний висновок можна зробити з аналізу кримінологічної літератури радянського періоду, яка перебувала під впливом ідеї «здорового соціалістичного ладу». Так, наприклад, Н.Ф. Кузнецова пише: «На відміну від експлуаторського суспільства, злочинність органічно не властива соціалістичному устрою; загальнокримінальна злочинність представлена декласованими, «босаяцькими» елементами, професійними злочинцями, а також всілякими елементами розкладання і анархії» [9, с. 46].

Відсутність юридичного терміна у Кримінальному кодексі Української РСР та у Кодексі про адміністративні правопорушення Української РСР доводить, що корупція, як злочин, не розглядалася на практиці.

Таким чином, впровадження у свідомість громадян конструкту «пережитку минулого» стало для державної влади свого роду технологічним рішенням, що дозволяє пояснити існування проблеми хабарництва. Зведення її причин до негативного впливу колишнього режиму дало можливість державі заперечувати корупцію як нехарактерне для соціалізму явище, пов'язуючи його із «загниваючим» капіталізмом.

Наприкінці ХХ ст. були створені передумови для початку нового, третього етапу в історії дослідження корупції, який триває й донині. В Україні, яка здобула незалежність, розгорнулася активна діяльність у напрямі розбудови європейської правової держави. Євроінтеграція була визнана головним та незмінним зовнішньополітичним пріоритетом України. Президент України у Посланні до Верховної Ради України у червні 2002 року визначив європейську інтеграцію стрижнем стратегії економічного та соціального розвитку України на наступне десятиріччя. Україна активно взаємодіє з ЄС у сфері боротьби з нелегальною міграцією, організованою злочинністю і тероризмом, здійснює активне реформування прикордонного менеджменту, міграційно-візової політики та відповідної правової бази.

Цей третій етап потребує окремої періодизації, яку у своєму дослідженні корупції як суспільного феномена надає І.О. Ревак [10, с. 30–34].

Перший період – ідеологічний (1991 р. – перша половина 1994 р.). На цьому етапі в Україні виникла та набула актуальності власне сама проблема боротьби з корупцією. Проте в умовах тотального руйнування старої системи політичних, економічних, правових відносин значна частина українських чиновників піддалася спокусі збагачення. У 1993 році відбувся відтік у тінь 25 млрд. грн. (за нинішніми розрахунками) державних коштів. В 1992 році в комерційних структурах виявлено 1182 злочини, з них половина – розкрадання фінансових ресурсів, 163 випадки хабарництва [11, с. 40].

Другий період – «лобова та фронтальна атаки» (друга половина 1994 р. – 1995 р.). Характерне застосування окремих адміністративно-командних методів безпосередньої боротьби з корупцією. Президент України підписав Укази «Питання боротьби з корупцією та іншими злочинами у сфері економіки», «Про невідкладні заходи щодо посилення боротьби із злочинністю». Прийнято Закони України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», «Про боротьбу з корупцією». Кинута рішучий виклик тіньовій владі з метою покласти край корупції.

Проте, як зазначає І.О. Ревак, лобова атака корупції закінчилася поразкою. За хабарі було затримано лише незначну частину дрібних чиновників. Визначалася тенденція екстенсивного шляху боротьби зі злочинністю: для збільшення її обсягів зростала чисельність правоохоронців [10, с. 32].

Третій період – координація зусиль проти корупції (1996–1997 рр.). У цей період було прийнято низку програмних державних нормативних актів: Закони України «Про концепцію національної безпеки України», «Про Національну програму боротьби з корупцією». Оновлено Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президенті України, підрозділи боротьби з організованою злочинністю у системі МВС, СБУ, Державну податкову адміністрацію, податкову міліцію, в її складі – Управління боротьби з корупцією. Але подолати корупцію так і не вдалося. Річ у тім, що всі ці заходи були спрямовані на усунення наслідків, а не причин виникнення корупції [10, с. 33].

Четвертий період – системний підхід у боротьбі з корупцією (1998 р. –

донині). У цей період відбулося утвердження принципів комплексності та застосування методології системного підходу в подоланні тіньового сектора економіки і корупції зокрема. Приймались плани невідкладних скоординованих дій державних та правоохоронних органів щодо зміцнення законності і правопорядку в державі. Створено Урядову робочу групу з відстеження процесів тінізації економіки та розробки пропозицій щодо її припинення.

У листопаді 1999 року Україна, разом з членами Ради Європи, підписала Цивільну Конвенцію проти корупції. У державі сформувалася міжгалузєва організаційно-правова ієрархічна детермінована система боротьби з тіньовим сектором економіки і корупцією [10, с. 34].

У цей період виникла об'єктивна потреба в побудові цілісного уявлення про феномен корупції в соціально-гуманітарному знанні. Визначальна риса третього етапу – становлення міждисциплінарного аналізу корупції з метою формування цілісного погляду на дане соціальне явище. В рамках зазначеного етапу розвиваються такі підходи, як соціально-економічний, політико-економічний та політико-правовий.

В рамках соціально-економічного підходу корупція розглядається як соціальне явище, тісно пов'язане з тіньовою економікою. В єдності вони являють собою своєрідний соціальний інститут, мережу неформальних відносин, що функціонують і співіснують паралельно з офіційними громадськими структурами. Наприклад, у дослідженні Л.М. Тимофєєвим специфіки соціально-економічної життєдіяльності в радянському суспільстві зроблено висновки, що корупція чиновників, влітаючи у тіньову економіку, являє собою «нову, тіньову систему прав і навіть ширше – новий, тіньовий порядок», що доповнює і частково заміняє офіційно встановлений [12, с. 54].

Для політико-економічного підходу характерний розгляд корупції як системи відносин, яка охоплює дві сфери: 1) відносини між окремими суб'єктами корупційних дій; 2) функціонування великих корупційних мереж на державному і міждержавному (глобальному) рівнях.

У політико-правовому підході представлено характеристику явища політичної корупції з юридичної точки зору. Так, П.А. Кабанов формулює поняття політичної корупції як соціально-правового або політико-кримінологічного явища, який проявляється в сукупності скоєних злочинів посадовими особами органів державної влади та місцевого самоврядування або претендентами на ці посади, або за їх дорученням іншими особами з використанням свого службового, майнового або іншого становища всупереч інтересам інших осіб і суспільства. Існують й інші спроби міждисциплінарного аналізу корупції. Водночас всеосяжного, міждисциплінарного підходу, здатного найбільш повно розкрити природу цього явища, ще не розроблено.

Таким чином, проведене дослідження дає підстави для певних узагальнень.

Висновки. Корупція не є новим феноменом. Як атрибутивне явище вона виникла одночасно з утворенням та розвитком владних і грошових взаємовідносин у суспільстві, коли відбулося відчуження функцій управління у су-

спільній та господарчій діяльності. Три періоди, які умовно можна виділити у розвитку уявлень про корупційну діяльність, відображають специфіку сприйняття корупції у суспільстві на різних історичних етапах, за різних моделей суспільного устрою. Напрацьовані у галузі філософського-правового, соціологічного, історико-культурного та юридичного знання методологічні підходи до розуміння сутності та еволюційних чинників корупції є основою й невичерпним джерелом досвіду для вироблення комплексних стратегій протидії корупції у сучасному суспільстві.

Бібліографічні посилання

1. Бандурка О.М. Протидія корупції в Україні: стан, тенденції та завдання на сучасному етапі модернізації держави / О.М. Бандурка // Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції в Україні : матеріали наук.-практ. конф. (19 квітня 2013 року, м. Харків). – Х. : Золота миля, 2013. – 322 с.
2. Андрианов В.Д. Бюрократия, коррупция и эффективность государственного управления / В.Д. Андрианов. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – 218 с.
3. Юлий Павел. Пять книг сентенций к сыну. Фрагменты Домиция Ульпиана / пер. с лат. Е. М. Штаерман ; отв. ред. и сост. Л. Л. Кофанов. – М. : Зерцало, 1998. – 285 с.
4. Платон. Государство. Законы. Политик. – М. : Мысль, 1998. – 360 с.
5. Аристотель. Политика. Соч. в 4-х т. Т. 4. – М. : Мысль, 1994. – 510 с.
6. Макиавелли Н. Государь // Избранные сочинения / Н. Макиавелли ; пер. с итал. Г. Маравьевой и др. – Калининград : 2000. – 180 с.
7. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т. Гоббс ; пер. з англ. Р. Димерець, В. Єрмоленко та ін. ; передмова та примітки: Т. Польска та В. Малахов. – К. : Дух і Літера, 2000. – 600 с.
8. Бачинин В.А. Неправо (негативное право) как категория и социальная реалья / В.Л. Бачинин // Государство и право. – 2001. – № 5. – С. 14–20.
9. Криминология : учеб. для вузов / Гуров, А.И. и др. ; науч. ред. Н.Ф. Кузнецова, В.В. Лунеев. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 420 с.
10. Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження / кер. авт. кол. доц. І.О. Ревак. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – 220 с.
11. Камлик М.І. Кримінологічний аналіз економічної злочинності в Україні і деякі прогностичні оцінки її розвитку / М.І. Камлик, Л.С. Сміян // Злочинність в Україні. – 1994. – № 2. – С. 38–51.
12. Тимофеев Л. Институциональная коррупция : очерки теории / Л. Тимофеев. – М. : РГГУ, 2000. – 365 с.

Надійшла до редакції 14.11.2017